

Staatsvorming in het Oude Duitse Rijk

H.B.Th. Schot

Eén blik in een willekeurige historische atlas op de kaarten die de staatkundige ontwikkeling in Midden-Europa weergeven, laat zien dat het gebied dat we thans 'Duitsland' noemen in de loop der eeuwen nogal vaak van vorm veranderde. Bekijken we bijvoorbeeld de staatkundige kaart van Europa omstreeks 1650. Algemeen wordt aangenomen dat in die tijd, dus na de vredes van Münster en Osnabrück (1648), het moderne Europese statensysteem zijn beslag heeft gekregen. Inderdaad laten zich op deze kaart de omtrekken van Frankrijk, Groot-Britannië, Spanje of de Scandinavische landen al grotendeels herkennen. Maar het Duitse Rijk ziet er uit als een bonte lappendeken van grote en kleine staten, waarvan sommige niet veel groter zijn dan een flinke burcht met wat land er omheen. Gebieden die zich later zelfstandig zullen maken, zoals het tegenwoordige Zwitserland, Oostenrijk en Tsjechoë maken er dan nog deel van uit. Ook de Nederlanden waren tussen 1500 en 1648 als Bourgondische *Kreis* formeel een Duitse provincie. Weer andere gebieden zoals Silezië, Zuid-Tirol of Slovenië behoren thans tot staten die niet meer tot Duitsland worden gerekend. De meest recente verandering beleefden we in 1990, toen de Duitse Democratische Republiek in de Bondsrepubliek opging. Al deze gedaanteverwisselingen laten zien dat het huidige Duitsland niet zonder de nodige strubbelingen is ontstaan. Deze bijdrage beoogt na te gaan onder welke voorwaarden in Duitsland een staat tot stand is gekomen. Hierbij zal de aandacht met name op die aspecten vallen die in de inleiding genoemd worden en die ook in de andere bijdragen centraal staan. Zo laten zich -hopelijk - overeenkomsten en verschillen beter vergelijken. Het ligt voor de hand deze beschouwing te laten beginnen met de verkiezing van Frederik III in 1440 tot Rooms-Koning en te eindigen met de opheffing door Napoleon in 1806. Deze periode valt vrijwel geheel samen met de heerschappij van de Habsburgse dynastie. Het zal echter blijken dat deze jaartallen betrekkelijk willekeurig gekozen zijn. Sommige ontwikkelingen beginnen eerder en laten hun invloed nog tot op de huidige dag voelen.

Het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie

We beginnen met een korte schets van de inrichting van het Oude Duitse Rijk, officieel aangeduid als 'Het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie'. Een kaart die de toestand omstreeks 1500 weergeeft, wekt de indruk dat dit Rijk in feite als een federatie van min of meer onafhankelijke vorstendommen, bisdommen en zogenaamde vrije Rijkssteden kan worden beschouwd. Door de vlakke kleuren lijken deze eenheden op grote of kleine staten. Niets is echter minder waar. Wanneer we de kaart nauwkeuriger

bekijken dan zien we dat verschillende niet aan elkaar grenzende gebieden in dezelfde kleur worden aangegeven. Dit betekent dat zij door één vorst worden geregeerd. Bij nader inzien is er dus geen sprake van gesloten of samenhangende territoria, waarbinnen één persoon of instantie een soeverein gezag uitoefent, maar dat de macht van deze vorsten over meer gebieden is verspreid. De bronnen gebruiken de term *Staat* slechts sporadisch en in de regel komt men dan ook vaker het begrip *Herrschaft* tegen, een woord dat in het Nederlands op verschillende manieren kan worden vertaald, maar in dit geval nog het beste met 'heerlijkheid' (vergelijk het Franse *seigneurie*). De historicus Otto Brunner betoogde in zijn baanbrekend onderzoek *Land und Herrschaft* (voor het eerst verschenen in Wenen in 1938) dat onder deze term moet worden verstaan: de publiekrechtelijke functies, met de daarbijbehorende inkomsten, die zich in handen van een heer bevinden. Om wat voor rechten het gaat verschilt van geval tot geval en van persoon tot persoon. Bovendien kunnen deze rechten in de loop der tijden naar aard en omvang veranderen. De grondslag van iedere *Herrschaft* echter is: de bevoegdheid tot het uitoefenen van taken die wij tegenwoordig tot de publiekrechtelijke sfeer rekenen, en daarom tot het domein van de soevereine overheid (of de staat) behoren. Dit omvat met name: ordehandhaving, openbare veiligheid, rechtszekerheid en rechtspraak, alsmede een taak die in een hoofdzakelijk agrarische samenleving onontbeerlijk is: het toezien op de periodieke herverdeling en het gebruik van de grond onder het drieslagstelsel. Voor al deze taken mag de heer een vergoeding vragen, zoals wij ook gewoonlijk belasting betalen voor diensten die de overheid aanbiedt. Het wezenlijke verschil met onze eigen tijd is dat zo'n heer niet in dienst staat van een centrale overheid, maar een zelfstandig heerser is. Hij bekleedt dan ook geen ambtelijke functie, maar mag naar eigen goeddunken over zijn bevoegdheden beschikken alsof het zijn privé-eigendom betreft. Hij ontvangt voor zijn werkzaamheden geen vast salaris, maar is helemaal afhankelijk van de mate waarin van de diensten gebruik wordt gemaakt. Nog steeds luidt het Duitse woord voor belasting: *Steuer*, hetgeen letterlijk stuur, hulp, bijstand (vergelijk het Nederlandse "bestuur") betekent. Iemand die belasting betaalt, helpt dus in feite een *Herrschaft* in stand te houden. De betrekking tussen zo'n heerser en zijn onderdanen berust op wederkerigheid: voor wat hoort wat, of in het Latijn: *do ut des*. Komt een heer zijn verplichtingen niet na, slaagt hij er bijvoorbeeld niet in de veiligheid van zijn onderdanen te garanderen, of verwaarloost hij de dienstverlening, dan hoeven zij hem niet te gehoorzamen en ook geen belasting te betalen. In zeer veel gevallen mogen zij zelfs het heft in eigen handen nemen om hun heer desnoods met geweld te dwingen zijn verplichtingen na te komen. 'Als de heren ons niet beschermen, dan zijn wij ook niet verplicht ze te dienen' staat bijvoorbeeld in een pamflet te lezen, waarmee boeren in het midden van de zeventiende eeuw in Zuidwest-Duitsland een opstand tegen hun heerser rechtvaardigden. Soortgelijke argumenten vinden we ook in de *Cahiers de doléance* die tijdens de

verkiezingen voor de Staten-Generaal in Frankrijk in het voorjaar van 1789 werden opgesteld.

Hoe ingewikkeld zo'n *Herrschaft* in elkaar kan steken, laat een kaartje in de *Große Historische Weltatlas* van Westermann zien (uitgave 1975, pagina 81), waarin het gebied van de vrije rijksstad Neurenberg, één van de grootste en invloedrijkste Duitse handelssteden wordt uitvergroot. Hieruit blijkt dat binnen één dorpje bijvoorbeeld de zogenaamde *Hochgerichtsbarkeit* (inhoudende het recht om halsmisdrijven te bestraffen en daaruit voortvloeiend het recht om de doodstraf uit te spreken) en de *Niedergerichtsbarkeit* (het recht om overtredingen te bestraffen en boetes op te leggen) zich in handen van verschillende personen of instanties kunnen bevinden. Neemt men de tijd om deze kaart uitvoerig te bestuderen, dan zal men ontdekken dat de diverse bestuurstaken en vormen van rechtspraak nu eens elkaar op een bijzonder ingewikkelde manier overlappen, dan weer over zoveel instellingen en personen verdeeld of verstrengeld zijn dat ze voor een buitenstaander een nauwelijks te ontwarren kluwen vormen. Een ander voorbeeld biedt de kaart van het aartsbisdom Trier (ibidem 80), één van de drie geestelijke keurvorstendommen. De grens van het diocees, waarbinnen dus de bisschop namens de paus zijn gezag uitoefent, valt niet samen met en is veel groter dan het gebied waarbinnen hij bepaalde bestuurstaken uit hoofde van zijn functie als regerend vorst van het Heilige Roomse Rijk vervult. Bovendien is dit territorium geen samenhangend geheel en laten de kleurschakeringen zien dat verschillende gebieden in de loop der tijden werden toegevoegd, andere daarentegen werden weer opgegeven. De kaart kan echter onmogelijk laten zien dat de aartsbisschop deze rijkstaken vaak weer met anderen moet delen. Tijdgenoten waren zich van deze onoverzichtelijke en uit een oogpunt van efficiënt bestuur chaotische situatie wel bewust. Zo kenschetst de rechtsgeleerde Samuel von Pufendorf in een uitvoerige verhandeling over het Duitse staatsbestel (voor het eerst verschenen in 1667) het Rijk als *irregulare aliquod corpus et quasi monstro simile* (een grillig lichaam dat op een monster lijkt).

Eén ding is zeker: het Duitse Rijk is geen federatie van soevereine staten, maar van heersers, die hun macht en invloed min of meer overal verspreid binnen het gebied van het Rijk hebben liggen. Al deze rechten en bevoegdheden zijn hun persoonlijk eigendom en ze kunnen er daarom naar eigen goeddunken over beschikken. Het beste kan men deze heersers (vorsten) beschouwen als houders van aandelen in een omvangrijke onderneming, waarbij elk aandeel het recht geeft binnen een bepaald gebied in samenwerking of concurrentie met anderen min of meer nauwkeurig omschreven bestuurstaken uit te voeren, of recht te spreken en daarvoor van de betrokken bewoners belastingen te heffen. Er is dus ook geen sprake van één ongedeeld soeverein gezag, dat binnen een duidelijk begrensde gebied de alleenheerschappij uitoefent. De bewoners kunnen zodoende onderdaan van meer dan één heerser zijn. De zaak wordt nog ingewikkelder, wanneer men bedenkt dat deze

heersers hun rechten voor bepaalde of onbepaalde tijd aan anderen kunnen overdragen of uitlenen. Op deze manier kunnen ze verscheidene personen aan zich binden, netwerken van clientèles vormen, die zich soms over het hele Rijk vertakten en nog het beste zijn te vergelijken met de politieke partijen in een moderne staat.

De meest hechte en duurzame groeperingen berusten op verwantschappen tussen heersers en deze familienetwerken bepalen dan ook in grote lijnen de politieke verhoudingen. Voor deze situatie heeft de geschiedschrijving het begrip *Personenverbandsstaat* bedacht. Het Duitse Rijk laat zich zodoende het beste omschrijven als een verbond van enkele grote vorstengeslachten, die elkaar de ene keer de opperheerschappij betwisten, een andere keer samenwerken om concurrenten uit te schakelen. Familievetes, gewapende conflicten, soms ontaardend in echte burgeroorlogen, wisselen kortere of langere periodes van vrede af. Successieoorlogen zijn aan de orde van de dag.

Pogingen om aan deze onzekerheid een eind te maken en het streven naar vreedzamere methodes om geschillen over elkaar overlappende *Herrschaften* bij te leggen hebben er in de loop der tijden toe geleid dat het Rijk steeds vastere vorm aannam. Bijna alle centrale rijksinstellingen: Keizer, Raad van Keurvorsten, de Rijksdag en bijvoorbeeld het *Reichskammergericht* werden met dit doel in het leven geroepen. Ook de godsdienstvrede van Augsburg (1555) laat zich als een fase in deze ontwikkeling beschouwen. Ons interesseert vooral de vraag hoe deze pogingen de voorwaarden konden scheppen voor het ontstaan van de moderne staat.

De militaire organisatie en de Rijksdag

Het Duitse Rijk kreeg geleidelijk gestalte in de bewogen en verwarrende jaren na de ineensstorting van het Karolingische Rijk (tweede helft van de negende eeuw). In het bijzonder de gebieden tussen Rijn en Elbe hadden voortdurend te lijden onder invallen van Slavische of Hongaarse bendes. Deze opereerden op zo'n grote schaal dat de bewoners van deze streken wel moesten samenwerken om hen met succes het hoofd te bieden. Daarvoor werd de zogenaamde *Heirban* uitgeroepen, de oproep aan alle weerbare mannen om op een afgesproken tijdstip bijeen te komen teneinde een groot leger tegen de invallers op de been te brengen. Bij deze gelegenheid werd een aanvoerder gekozen. Uit deze periodieke bijeenkomsten is de Rijksdag voortgekomen. Oorspronkelijk was dit een soort vergadering van stamhoofden met hun respectievelijke aanhangers, waarbij naast militaire acties geleidelijk ook andere kwesties werden besproken. In de eerste plaats natuurlijk de financiering van een veldtocht en de verdeling van de buit, wanneer de strijd tenminste succesvol was verlopen. Spoedig werd er ook recht gesproken, dat wil zeggen de hoogste legeraanvoerder ('koning') werd verzocht lang slepende conflicten tussen de aanwezige

stamhoofden bij te leggen. Op den duur ontwikkelde zich uit deze gewoonte de regel dat allen die tot het Rijk behoorden voortaan hun geschillen aan de koning (tevens voorzitter van de Rijksdag) zouden voorleggen en zijn uitspraken respecteren.

De benaming 'Rooms' heeft ook haar oorsprong in de Middeleeuwen. De zoëven beschreven militaire activiteiten breidden zich uit tot hulp aan de paus in zijn strijd tegen Romeinse adellijke families en Noord-Italiaanse steden. Naar het voorbeeld van Karel de Grote ondernam een Duitse koning met zijn vazallen een speciale veldtocht naar Rome, waar hij zich uit dank voor de bewezen diensten door de paus tot keizer van het (vernieuwde) Romeinse Rijk liet kronen. De Duitse vorsten die hem op deze tocht vergezelden, werden vaak met invloedrijke posities in Italië beloond. Aan deze tochten naar Rome zou pas na de kroning van Karel V (1520) definitief een eind komen. Dan verdwijnt ook de tweefasenstructuur, die de keizerskroning tot dan toe kenmerkte: eerst koos de Rijksdag (later de Raad van Keurvorsten) met eenparigheid van stemmen de koning van het Roomse Rijk. Deze voerde de titel Rooms-Koning tot hij met zijn vazallen naar Rome was gegaan om zich er tot Keizer te laten kronen.

Ostsiedlung

Nadat onder aanvoering van keizer Otto I (de Grote) het leger van de Magyaren vernietigend was verslagen op het Lechfeld (955), hielden de invasies uit het Oosten op. De samenwerkende stammen besloten toen zelf in het offensief te gaan en een grootscheepse kolonisatie op gang te brengen van de gebieden tussen Elbe/Saale en Oder/Neisse, die tussen 1945 en 1990 de Duitse Democratische Republiek hebben gevormd. Deze *Ostsiedlung* lijkt als twee druppels water op de Spaanse *Reconquista*. Zo ontstonden in de volgende eeuwen de markgraafschappen Brandenburg en Oostenrijk (het woord *Mark* betekent grensdistrict), de hertogdommen Saksen en Thüringen, alsmede het bisdom Maagdenburg. De spelregels voor deze activiteit werden op de Rijksdagen vastgesteld: een militaire ondernemer sloot met de keizer een overeenkomst, waarin hij deze als zijn leenheer erkende en daarmee het recht verkreeg om elders in het Rijk manschappen te werven met wie hij het aangewezen gebied kon veroveren en koloniseren. Deze manschappen waren tegelijkertijd boeren en krijgers. Van hen stamt het merendeel van de Oostduitse grootgrondbezittende adel af. Als gevolg van deze oostwaartse expansie werden vrijwel alle daar verblijvende Slavische volksstammen in de Duitse cultuur opgenomen. Een uitzondering vormt de *Lausitz*, een landstreek circa 100 kilometer ten Zuidoosten van Berlijn, waar zich tot op de huidige dag de Wenden of Sorben hebben kunnen handhaven. Een verdere Duitse expansie over de gebieden ten oosten van Oder en Neisse werd echter door de stichting van het Litouws-Poolse koninkrijk in 1485 een halt toegeroepen. Dit rijk zou in de Nieuwe Tijd de verdediging van het Europese Westen tegen invasies van Tataren en later het grootvorstendom Moscovië voor zijn rekening nemen.

De oorlogen tegen de Turken

Het militaire aspect van het Duitse Rijk kreeg een nieuwe impuls door de expansie van de Ottomaanse Turken over de Balkan. Nadat zij in 1526 een Hongaars ridderleger bij Mohács hadden vernietigd, sloegen zij in 1529 het beleg voor Wenen, de residentie van de Habsburgse keizers. Met een hartstochtelijke oproep aan alle Duitse vorsten om de Europese Christenheid tegen de ongelovigen te beschermen wist keizer Karel V een groot leger om zich heen te verzamelen en het gevaar te keren. Onder druk van de gezamenlijke dreiging uit het Oosten legden de Lutherse en Rooms-Katholieke vorsten in het Rijk tenslotte ook hun godsdiensttwisten bij. Zo kwam geheel volgens de gangbare spelregels en met medewerking van de keizer de Godsdienstvrede van Augsburg (1555) tot stand. Voor het laatst zou het Rijk tegen een Ottomaanse invasie in actie moeten komen in de zomer en herfst van 1683, toen het lot van Wenen wederom aan een zijden draadje hing. Dit keer echter wisten de verenigde christelijke legers de Turkse dreiging definitief te bezweren en legde keizer Leopold de fundamente van wat later het Habsburgse Rijk zou worden.

De militaire organisatie van het Oude Duitse Rijk legde geen grondslag voor een moderne staat. Immers, het leger dat de achtereenvolgende keizers voor al deze activiteiten op de been brachten, bleef een feodaal leger, dat wil zeggen het bestond uit regimenten die beschikbaar gesteld werden door en onder bevel stonden van de afzonderlijke vorsten, die tevens 's keizers leenmannen waren. Zij steunden weliswaar de gemeenschappelijke militaire ondernemingen, maar behielden uiteindelijk de zeggenschap over de benodigde middelen. Daarmee verhinderden zij dat de keizer dit Rijksleger voor zijn dynastieke ambities kon inzetten en zich aldus het monopolie van legitiem geweld kon toeëigenen.

De Landfriedensbeweging

De eigenaardige en schier onontwarbare kluwen van *Herrschaften* vormde de bron van talrijke vetes, die zich soms jaren konden voortslepen en waarin hele landstreken door rondtrekkende bendes werden geplunderd. De gewoonte om ruzies tussen afzonderlijke heersers met de wapens in de hand uit te vechten, sproot voort uit het beginsel dat de bezitter van een *Herrschaft* iedere in zijn ogen wederrechtelijke aanslag op zijn bevoegdheden, desnoods met geweld, mocht beantwoorden. De vorsten van het Duitse Rijk beschouwden zich immers als zelfstandige heersers en gingen er dus van uit dat zij terecht geweld mochten gebruiken om hun positie te beschermen. Tegen zo'n al te veelvuldig beroep op eigenrichting trachtte de *Landfriedensbeweging* hen met wisselend succes er toe te bewegen hun conflicten bij voorkeur op vreedzame wijze bij te leggen. Maar het lag niet in haar bedoeling hen het recht op legitiem geweld

helemaal te ontzeggen en uitsluitend aan de keizer toe te kennen. Zo'n 'moderne' oplossing was in die dagen nog ondenkbaar.

De aanhangers van *Landfriedensbewegung* hoopten hun doel juist te bereiken door een beroep te doen op het saamhorigheidsgevoel van alle leden van het Rijk. De landvrede berustte immers op het principe dat zij allen de keizer als hun opperste leenheer hadden erkend en zich onder ede verplicht hadden medevazallen als broeders te beschouwen. Wie één van hen onverhoeds aanviel, zonder het oordeel van de keizer of een door hem aangewezen scheidsrechter af te wachten, had zijn eed van trouw geschonden en kon vogelvrij verklaard worden met alle gevolgen van dien. Zodoende werd de handhaving van de vrede in het Rijk één van de belangrijkste taken van de keizer. Om deze taak naar behoren te kunnen vervullen werd van hem wel verwacht dat hij zich regelmatig op verschillende plaatsen in het Rijk liet zien om recht te spreken. Voor dit doel bestonden al sinds Karel de Grote speciale centra, de keizerlijke Paltsen. Wie het vonnis dat de keizer op zo'n hofdag wees, naast zich neerlegde, werd meteen in de ban gedaan. Iedereen mocht hem gevangennemen en aan 's keizers gerechtsdienaren uitleveren. Zijn *Herrschaften* vervielen automatisch aan de keizer, die ze aan trouwere aanhangers kon overdragen. Hoe hoog de spanningen op zo'n hofdag konden oplopen, laat zich onder meer in de beroemde Middelnederlandse satire *Van den Vos Reinaerde* nalezen. Meer voorbeelden zijn in talloze kronieken en andere bronnen te vinden. Overigens kwamen toestanden als deze ook buiten het Oude Duitse Rijk voor. Wilde deze manier van vredehandhaving op den duur slagen, dan moesten alle vorsten de keizer wel als hun legitieme heer erkennen.

Hoe kwetsbaar dergelijke vrijwillige overeenkomsten waren, bleek toen in de loop van de dertiende eeuw de dynastie van de Hohenstaufen uitstierf. De op een Rijksdag bijeengekomen vorsten konden het niet eens worden over een opvolger. Gedurende het volgende *Interregnum* dat ruim een eeuw duurde, twistten verschillende kandidaten met hun respectievelijke aanhang over de opvolging. De vrede was ver te zoeken en vooral de boeren leden het meest onder de talrijke oorlogen. Pas met de keuze van Karel van Luxemburg tot Rooms-Koning (1346) keerden eenheid en de rust tenminste voor enige tijd terug. De nieuwe heerser trachtte definitief een eind aan de opvolgingstwisten te maken door in de zogenaamde *Gouden Bul* van 1356 de keuze van de Rooms-Koning (en indirect ook de keizer) voortaan aan een Raad van Keurvorsten toe te vertrouwen. Daarmee kwam inderdaad een einde aan de chaotische taferelen die zich tot dan toe rond de verkiezing van de hoogste landsheer op een Rijksdag hadden afgespeeld.

De Keurvorsten

De samenstelling van dit college laat zien hoe weloverwogen de nieuwe keizer de

belangen van zijn dynastie en de behoefte aan meer eenheid binnen het Rijk op elkaar trachtte af te stemmen. Tot leden van deze Raad werden allereerst de drie aartsbisschoppen aan de Rijn: Keulen, Trier en Mainz, benoemd. Als zij overleden, kon de keizer in overleg met de paus in de regel de voor hem meest geschikte kandidaten naar voren schuiven. Bij voorkeur zocht hij voor deze functies leden uit toonaangevende Rijnlandse adelsfamilies, die hij zo voor steun aan zijn politiek hoopte te winnen. Secretaris-Generaal van dit college - met de titel Aartskanselier - en daarmee de invloedrijkste steunpilaar van de keizer werd de aartsbisschop van Mainz. Naast deze drie geestelijke keurvorsten behoorden vier wereldlijke heersers tot de Raad, en wel de markgraaf van Brandenburg, de hertog van Saksen, de koning van Bohemen en de Paltsgraaf aan de Rijn. Zij onderhielden allen op de een of andere wijze zeer nauwe banden met het regerende vorstenhuis. Zowel de hertog van Saksen als de markgraaf van Brandenburg dankten hun uitverkiezing aan het feit dat zij hun positie sinds het begin van de *Ostsiedlung* rechtstreeks uit handen van de keizer hadden ontvangen. Koning van Bohemen was Karel IV zelf (nog steeds draagt de door hem gestichte Universiteit van Praag zijn naam). De Paltsgraaf aan de Rijn was een jongere telg uit het machtige geslacht der Wittelsbacher, dat al sinds mensenheugenis over Beieren regeerde en tijdens het Interregnum ook enige tijd de keizerstitel had bezeten. Met opzet schijnt Karel IV de hoofdtak buiten de Raad te hebben willen houden, maar door aan een zijtak van deze familie de strategische gebieden tussen de Middenrijn (de aartsbisdommen Mainz en Trier) en het stamland van zijn dynastie, het hertogdom Luxemburg, toe te vertrouwen, hoopte hij klaarblijkelijk een geduchte concurrent te neutraliseren.

Oorspronkelijk had Karel IV de Raad van Keurvorsten ook de functie van een soort algemeen Rijksbestuur toegedacht, voor het geval dat de keizer zijn gebruikelijke taken voor korte of langere tijd niet kon uitoefenen, bijvoorbeeld wanneer hij op veldtocht buiten de grenzen van het Rijk vertoefde, of een reis naar Rome maakte om geschillen tussen regentenfamilies in de Noorditaliaanse steden te beslechten dan wel de paus zelf te hulp te schieten. Deze plannen laten zien, hoe ver Karel IV ook andere vorsten bij het handhaven van de vrede in het Rijk had willen betrekken om aldus de eenheid in het Rijk te versterken. Het zou echter bij een voornemen blijven. Ook latere keizers dorsten de bevoegdheden van de Raad niet uit te breiden, omdat zij de bedoelingen van de er in opgenomen vorsten wantrouwden.

Karel IV (1378) slaagde er echter niet in zijn erfenis op een aanvaardbare wijze tussen zijn zoons te verdelen. Na zijn dood brak opnieuw een troonstrijd uit, die pas met de keuze van Frederik III van Habsburg in 1440 ophield. Voordat deze verdere pogingen ondernam het Rijk te consolideren, stelde hij eerst de belangen van zijn dynastie veilig. Door zijn zoon Maximiliaan met Maria van Bourgondië te laten trouwen verzekerde hij zich van een van de rijkste en meest strategische gebieden

tussen het Rijk en de Noordzee. Later werden Spanje en Hongarije aan het familiebezit toegevoegd. Onder zijn opvolger, keizer Maximilian I, nam de Rijksdag van Worms in 1495 ten slotte de zogenaamde *Reichslandfrieden* aan, die het gebruik van geweld 'voor eeuwig' verbood. Wie deze afspraak schond, riskeerde onherroepelijk de doodstraf. Alle geschillen tussen de bezitters van *Herrschaften* moesten voortaan aan het *Reichskammergericht* voorgelegd worden, waarvan het oordeel door alle betrokken partijen moest worden erkend. Daarmee werd de keizer grotendeels van zijn zware scheidsrechterlijke taken bevrijd.

Het resultaat van de *Landfriedensbewegung* laat zien dat de interne verzoening niet tot stand kwam doordat de keizer de vorsten met geweld dwong zijn gezag te aanvaarden (hiervoor ontbraken hem de noodzakelijke machtsmiddelen), maar door hen na lange onderhandelingen er toe te bewegen min of meer vrijwillig met zulke vreedzame regelingen accoord te gaan. Op papier echter behielden zij hun positie als zelfstandige heersers en als gevolg daarvan in principe ook het recht op geweld. Daarmee bleef de basis van het Oude Rijk grotendeels overeind.

Het fiscale systeem

Als vazallen van de keizer betaalden de leden van het Rijk uit eigen zak de kosten van op een Rijksdag besloten taken, in eerste instantie de veldtochten. Dit vloeide min of meer vanzelfsprekend voort uit het feit dat deze activiteiten op de traditionele *Heirban* berustten. Op de zoëven genoemde Rijksdag van Worms (1495) werd echter besloten deze bijdragen in geldbedragen om te zetten. Voortaan werden de kosten van gemeenschappelijke activiteiten en de diverse Rijksinstellingen op grond van een vaste verdeelsleutel, de zogenaamde *Reichsmatrikel*, hoofdelijk en naar draagkracht over de afzonderlijke vorsten omgeslagen. De naam van de oudste van deze belastingen, namelijk *Römermonat*, herinnert nog aan de tijd waarin de vorsten aan het hoofd van een eigen legertje de Rooms-Koning naar Rome vergezelden. Sinds 1495 duidt deze het bedrag aan, dat nodig is om een eskadron ruiters, soms aangevuld met een regiment voetvolk, volledig uit te rusten en gedurende minstens één maand te onderhouden. De totale kosten van een campagne werden dus in *Römermonaten* uitgedrukt. De bedragen voor de oorlogen tegen de Turken liepen weldra zo hoog op, vooral door het gebruik van artillerie, dat een nieuwe belasting nodig werd, de *Türkensteuer*. Ook deze werd op basis van de *Reichsmatrikel* hoofdelijk omgeslagen.

Als gevolg van deze besluiten beschikte de keizer over contant geld waarmee hij - namens het Rijk - de benodigde troepen kon huren. Deze betrok hij op zijn beurt weer van de grotere Rijksvorsten, die meestal zelf al een staand leger op de been hadden gebracht om er hun uitgestrekte *Herrschaften* mee bijeen te houden en te beschermen. De kosten die zij ten behoeve van keizer (en Rijk) maakten, mochten zij rechtstreeks

bij de belastingplichtigen op basis van de *Matrikel* van Worms in rekening brengen. Het Rijk bezat nog geen eigen ontvangapparaat, dat zo kenmerkend is voor de hedendaagse staat. Zodoende konden deze grote krijgsheren een niet onaanzienlijk deel van de totale Rijksbelastingen in handen krijgen. Dankzij de vele oorlogen die het Rijk in de zestiende en zeventiende eeuw voerde, ontwikkelden zij zich tot kapitaalcrachtige ondernemers, die met hun winsten complete bedrijven ten behoeve van de oorlogvoering zoals munitie-, textiel- en schoenfabrieken, alsmede paardefokkerijen uit de grond stampten. Ook waren ze actief in de mijnbouw en namen ze deel aan banken. Voor dit laatste werkten ze samen met grote Europese bankiersfamilies als de Fugger, de Welser en de Medici. Niet zelden konden rondom de militaire activiteiten van het Rijk grote speculatieve winsten gerealiseerd (en weer even snel verspeeld) worden, zoals de lotgevallen van Wallenstein tijdens de Dertigjarige Oorlog laten zien. Ook de keurvorsten van Brandenburg legden sinds het midden van de zeventiende eeuw op deze manier de grondvesten van wat later de staat Pruisen zou worden. Bekend is ook dat de Engelse vorsten in de achttiende eeuw een belangrijk deel van hun soldaten voor de oorlog tegen de opstandige koloniën in de Verenigde Staten onder andere van de landgraaf van Hessen-Kassel betrokken. De provisies voor de bemiddeling gingen naar diens huisbankier, de firma Rothschild in Frankfurt aan de Main.

De Gemeiner Pfennig

Om de kosten van het *Reichskammergericht* en andere rechtbanken te bestrijden, voerde de reeds genoemde Rijksdag van Worms de zogenaamde *Gemeiner Pfennig* in. Voor deze belasting werd iedere manlijke inwoner van het Rijk direct aangeslagen. Daardoor werden voor het eerst in de geschiedenis van het Rijk ook andere groeperingen dan de vorsten bij de financiering van Rijkstaken betrokken. De inning van deze belasting stuitte in de praktijk op grote moeilijkheden, onder andere ook omdat een behoorlijk bevolkingsregister ontbrak. Het enige middel om het juiste aantal belastingplichtigen te achterhalen waren de parochielijsten, die naar de vaste overtuiging van de afgevaardigden op de Rijksdag in Worms door de pastoors ten behoeve van de kerkelijke tienden werden bijgehouden. Dit bleek echter niet overal het geval te zijn en bovendien was er een grote achterstand ontstaan ten gevolge van hongersnoden en besmettelijke ziekten.

Bovendien stuitte de inning in de meeste streken op grote weerstand. Zoals gebruikelijk in de vroegmoderne tijd was ook deze belasting verpacht. Het recht om de belasting op te halen raakte - net als in het geval van de *Römermonate* - in handen van de grote kapitaalcrachtige landheren, die de geschatte opbrengsten aan de keizer hadden voorgeschoten en dus bevoegd waren deze bedragen op de betrokken

onderdanen te verhalen. Deze vreesden echter dat de keizerlijke agenten van de gelegenheid gebruik zouden maken om meningsverschillen over de grenzen van een *Herrschaft* in hun voordeel te beslissen. De rechten en inkomsten van een *Herrschaft* stonden namelijk nooit op schrift, alles beruiste op mondelinge overlevering en goede trouw. Door aan deze heren de *Gemeiner Pfennig* af te dragen vreesden veel boeren dus hun positie als vrij man te verspelen. Inderdaad regende het klachten bij de keizer of door hem aangewezen scheidsrechters, over het optreden van de pachters, zodat de *Gemeiner Pfennig* een jaar of tien na de invoering weer grotendeels in onbruik raakte.

De boerenopstanden van 1525

Het verzet tegen de sterk toegenomen Rijksbelastingen werpt een bijzonder licht op de boerenoorlogen in 1525 (waar onder andere Maarten Luther hevig tegen fulmineerde). Recente studies hebben aangetoond dat een groot deel van deze opstanden niet zozeer tegen de - voor die tijd inderdaad hoge - belastingen was gericht, als wel tegen het feit dat het de grote plaatselijke landheren waren die in naam van keizer en Rijk als ontvanger optraden. Met hen waren de boeren vaak al generaties lang in conflicten verwickeld naar aanleiding van hun streven meer greep te krijgen op bestuur en rechtspraak van plaatselijke boerengemeenschappen. Het meest voorkomende argument dat we in de aanklachten van de opstandige boeren tegenkomen, betreft de angst dat ze zich door de eisen van hun heren in te willigen tot hun 'lijfeigenen' zouden maken. Als vrije en weerbare mannen eisten ook zij het recht van gewapend verzet op. Hieruit blijkt dat ze zich tot op zekere hoogte nog als gelijke van de grotere landheren beschouwden en op grond daarvan voor hun vrijheden mochten vechten. Aanvankelijk verliepen de militaire acties met succes, maar toen de heren hun krachten bundelden was het gauw met het verzet gedaan. De wraak van de heren was verschrikkelijk. De aanvoerders van de boerenopstand werden op gruwelijke wijze terecht gesteld en alle boeren verloren als straf de vrijheden, waar ze zo wanhopig voor hadden gevochten. De overwinnaars maakten zich van omvangrijke *Herrschaften* binnen een samenhangend gebied meester, waarmee ze de grondslag voor het vroegmoderne territoriale vorstendom konden leggen. De vrijwel totale nederlaag van de boeren wordt tegenwoordig als een van de voornaamste redenen beschouwd, waarom zich in Duitsland geen democratisch bewustzijn kon ontwikkelen. De wijze waarop de eenheid in het Rijk onder de Habsburgse keizers gestalte kreeg, had nogal twijfelachtige gevolgen voor het ontstaan van een staat in de moderne betekenis van het woord.

De opkomst van de territoriale vorstendommen

Zonder dat de keizers het konden verhinderen, eigenden enkele kapitaalkrachtige vorsten zich steeds meer *Herrschaften* binnen één gebied toe en begonnen zodoende min of meer samenhangende territoriale eenheden te vormen. Vooral sinds de tweede helft van de zeventiende eeuw zou deze ontwikkeling het karakter van het Oude Rijk langzamerhand ingrijpend veranderen. Om de oude kluwen van elkaar overlappende rechten en inkomsten te ontwarren, richtten deze heersers een geheel nieuw bestuur in, waarin overzicht en efficiency overheersten. Model voor al deze hervormingen stonden de instellingen van het zeventiende-eeuwse Franse absolutisme. Het benodigde personeel werd bij voorkeur uit de plaatselijke landadel geworven, die op deze manier betrokken werd bij de administratieve modernisering en er financieel van meeprofitteerde. Uit deze groep ontstond een aparte dienstadel. Die vormde de basis van de latere bureaucratie, die als het kenmerk van de moderne staat geldt.

De Rijksdag, die zich na de vrede van Westfalen in 1648 steeds meer tot een permanente conferentie ontwikkelde, vormde echter een tegenwicht tegen de ambities van de grote vorsten. De vertegenwoordigers van de vrije Rijkssteden en van de traditionele adellijke geslachten verhinderden dat de territoriale vorstendommen de overhand in het Rijk verwierven. Zij konden op de steun van de keizer rekenen. Zo bleef het Rijk ondanks al deze vernieuwingen zijn karakter als *Personenverbandsstaat* behouden.

Pas Napoleon zou aan deze toestand een einde maken. Op een bijeenkomst van de afgezanten van alle standen van het Duitse Rijk werd in 1803 te Regensburg het oeroude en eerbiedwaardige *Heilige Römische Reich der Deutschen Nation* plechtig ten grave gedragen (de zogenaamde *Reichsdeputationshauptschluß*) en het Congres van Wenen deed geen enkele poging het Oude Rijk te laten herleven. In plaats daarvan richtten de overgebleven vorsten een statenbond op, de zogenaamde Duitse Bond.

Natie en Staat

De ontwikkelingen van de negentiende en twintigste eeuw vallen buiten deze beschouwing. Toch drukt de 'koepel' van het Oude Rijk en van de traditionele *Personenverbände* nog steeds zijn stempel op de staatsinrichting in Duitsland en de rest van Midden-Europa. De ambtenaren werden niet alleen uit de oude adel gerecruteerd, maar in toenemende mate ook uit de academisch opgeleide burgerij. Zij ontwikkelden een 'nationale identiteit' zonder zich aan één *Herrschaft* te willen binden. De gebruikelijke carrière voor zo'n moderne bureaucraat was: studie aan een gerenommeerde Duitse universiteit, dan referendaris (*Regierungsrat*) aan een klein hof om te eindigen op een leidinggevende ministerspost aan een der grotere hoven. De Nassause

Reichsfreiherr vom Stein bracht het tot eerste minister van Pruisen (1806-1807), net als vele van zijn collega's, die uit armere Junkergeslachten stamden. Reeds Johann Sebastian Bach probeerde door het verwerven van hofitels zijn positie als ambtenaar van de stad Leipzig op te vijzelen. Aan deze pogingen danken we het *Musikalisches Opfer*, opgedragen aan Frederik de Grote, en de *Hohe Messe*, die bestemd was voor de inwijding van de tot barokkerk omgebouwde Dresdener Kreuzkirche en die hem inderdaad de titel *kurfürstlich-sächsischer und königlich-polnischer Hofkompositeur* opleverde.

In hun optiek waren de relaties tussen de burgers van het Duitse Rijk niet op een territorium maar op de gemeenschappelijke taal en cultuur gebaseerd. Heel populair was in deze kringen dan ook het gedicht: *Was ist des Deutschen Vaterland? Ist's Memelland, ist's Schwabenland, ist's wo am Rhein die Rebe blüht? O nein, o nein! Sein Vaterland soll größer sein. Wo die deutsche Zunge klingt und Gott im Himmel Lieder singt, das Deutscher nenne Dein!* Ook het eerste couplet van het bekende lied van Hoffmann von Fallersleben: *Deutschland Deutschland über alles (...) Von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an die Belt!* (dat wil zeggen van Zuid-Tirol tot aan de Oostzee) drukte geen expansiedrang uit, maar knoopte aan de oude Rijksidee aan.

Zo'n ideologie kon onmogelijk de zich ontwikkelende territoriale staat legitimeren. Het ontstaan van de moderne staat op Duits grondgebied raakte zo op gespannen voet met het nationaal bewustzijn. Dit blijkt ook uit de geschiedenis van de staten die na de Eerste Wereldoorlog uit de Habsburgse Monarchie voortgekomen zijn. De tragedie van Joegoslavië en de breuk tussen Tsjechië en Slowakije laten zien dat ook in die landen de tegenstelling tussen natie, waarin de herinnering aan de traditionele *Personenverband* voortleeft, en staat als moderne territoriale organisatie, nog steeds niet is overwonnen.

Aanbevolen literatuur

Bronnenuitgaven:

Arno Buschmann ed., *Kaiser und Reich. Klassische Texte zur Verfassungsgeschichte des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation vom Beginn des 12. Jahrhunderts bis zum Jahre 1806* (München DTV 1984).

Hans Hubert Hofmann ed., *Quellen zum Verfassungsorganismus des Heiligen Römischen Reiches Deutscher Nation 1495-1815* (Darmstadt 1976).

Monografieën:

- Gerhard Bennecke, *Society and politics in Germany 1500-1750* (Londen etc. 1974).
- Peter Blickle, *Die Revolution von 1525* (München 1977)
- Peter Blickle, *Deutsche Untertanen. Ein Widerspruch* (München 1981).
- Peter Blickle, ed., *Aufbruch und Empörung? Studien zum bäuerlichen Widerstand im Alten Reich* (München 1980).
- Hans Boldt, *Deutsche Verfassungsgeschichte. Politische Strukturen und ihr Wandel. Band 1: Von den Anfänge bis zum Ende des älteren Deutschen Reiches 1806* (Deutscher Taschenbuchverlag, München 1984).
- Otto Brunner, *Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter* (oorspronkelijk verschenen Wenen 1938, vijfde geheel herziene druk Wenen 1965).
- F.L. Carsten, *Princes and parliaments in Germany. From the fifteenth to the eighteenth century* (Oxford 1959).
- Horst Dreitzel, *Absolutismus und ständische Verfassung in Deutschland. Ein Beitrag zur Kontinuität und Diskontinuität der politischen Theorie in der frühen Neuzeit* (Mainz 1992).
- Elisabeth Fehrenbach, *Traditionale Gesellschaft und revolutionäres Recht. Die Einführung des Code Napoleon in den Rheinbundstaaten* (Göttingen 1978).
- John G. Gagliardo, *Reich and nation. The Holy Roman Empire as idea and reality 1763-1806* (Bloomington 1980).
- John C. Gagliardo, *Germany under the Old Regime 1600-1790* (Londen en New York 1991).
- Peter Moraw, 'Kaiser Karl IV im deutschen Spätmittelalter, *Historische Zeitschrift*, Band 229 (1979) 1-24.
- Gerhard Oestreich, *Geist und Gestalt des frühmodernen Staates. Ausgewählte Aufsätze* (Berlijn 1969).

- Hannah Rabe, *Das Problem Leibeigenschaft. Eine Untersuchung über die Anfänge einer Ideologisierung und des verfassungsrechtlichen Wandels von Freiheit und Eigentum im deutschen Bauernkrieg* Beiheft VSWG 64 (Wiesbaden 1977).
- Theodor Schieder, *Das Deutsche Kaiserreich von 1871 als Nationalstaat* (Keulen 1961, 2e druk bezorgd door Hans-Ulrich Wehler, paperback ed. Göttingen 1992).
- Anton Schindling, *Die Anfänge des Immerwährenden Reichstags zu Regensburg. Ständevertretung und Staatskunst nach dem Westfälischen Frieden* (Mainz 1991).
- Winfried Schulze, *Reich und Türkengefahr im späten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer äußeren Bedrohung* (München 1978).
- Winfried Schulze, *Bäuerlicher Widerstand und feudale Herrschaft in der frühen Neuzeit* (Stuttgart - Bad Canstatt 1980).
- Mack Walker, *German Home Towns. Community, State and General Estate 1648-1871* (Ithaca, N.Y. en Londen 1971).
- Hermann Weber, ed., *Politische Ordnungen und soziale Kräfte im Alten Reich* (Wiesbaden 1980).